

**ЕВОЛЮЦІЯ ТРАКТУВАНЬ
ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
(кінець ХХ – початок ХХІ ст.)**

У статті представлено еволюцію поглядів українських вчених на сутність інституту соціального захисту населення на рубежі ХХ–ХХІ ст. В руслі теорій соціально-психологічного та правового інституціоналізму висвітлено особливості формування комплексного підходу до аналізу системи соціального захисту населення в українській економічній літературі, досліджено роль інституту держави у цьому процесі.

***Ключові слова:** інституційне забезпечення ринкових реформ, соціальні інститути, соціальний захист.*

Постановка проблеми. Розробка наукових засад сучасної, адекватної розвинутій та соціально-зорієнтованій ринковій економіці, системи соціального захисту населення набуває для України особливого значення. Саме з розв'язанням цієї проблеми більшість сучасних українських політиків та економістів пов'язують досягнення макроекономічної стабілізації в межах національної економіки, вбачають перспективи набуття Україною рівня розвинутих країн світу. Реалізація зазначених завдань потребує комплексного реформування системи соціального захисту населення, що не може бути здійснено без ґрунтового теоретико-методологічного обґрунтування та концептуального забезпечення. У цьому зв'язку, особливої уваги заслуговують погляди українських економістів на систему соціального захисту населення як невід'ємну складову інституційних реформ. Така постановка проблеми й обумовлює актуальність підготовки даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній українській економічній літературі прослідковується зростання інтересу до проблематики інституційного забезпечення ринкових реформ, у тому числі й до інституту соціального захисту населення. На особливу увагу заслуговує колективна монографія «Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований» [5]. В монографії

докладно представлений механізм системних інституціональних змін у межах національної економіки, здійснена періодизація інституційного розвитку суспільства, дана комплексна характеристика інституційної та соціально-економічної динаміки українського суспільства за різні історичні періоди його існування.

Підводячи підсумки розвитку державотворчого процесу в Україні та його складової – системи соціальних трансформацій, Г.В.Осовий, О.О.Бондарчук, М.Л.Головка та інші вчені детально проаналізували стан розвитку соціальної політики в нашій державі за період 1991–2006 рр. [3, с. 374–420]. З урахуванням теоретичних та практичних аспектів адаптації ринкових інститутів до умов економічного зростання та наявного в Україні ресурсного потенціалу (за період 2000–2007 рр.) досліджували проблеми розробки соціальної стратегії розвитку України О.І.Амоша, В.П.Антонюк [9, с. 66–79]. Водночас у працях, присвячених питанням функціонування інституту соціальної політики та системи соціального захисту населення в Україні, увага в основному приділялась саме практичним аспектам цієї проблематики.

В сучасній українській економічній літературі немає досліджень, присвячених аналізу еволюції трактувань інституту соціального захисту населення як невід’ємної складової ринкових реформ. Такий аналіз представляє цінність не тільки для сучасної української історико-економічної науки, а є й необхідною умовою для розробки концептуальних засад подальшого реформування системи соціального захисту населення в Україні у XXI ст.

Метою статті є аналіз еволюції трактувань інституту соціального захисту населення в українській економічній літературі. Досягнення мети передбачає розв’язання комплексу наступних завдань: дослідити характер трактувань системи соціального захисту населення в українській економічній літературі на початку ринкових реформ (90-ті роки XX ст.), висвітлити чинники, що обумовлювали спрямованість наукових досліджень даної проблематики за цей період; висвітлити сутність комплексного підходу з позицій інституціоналізму до аналізу системи соціального захисту населення в українській економічній літературі кінця XX – початку XXI ст.; визначити специфіку трактувань інституту соціального захисту населення в українській економічній літературі в руслі теорій соціально-психологічного та правового інституціоналізму.

Основні результати дослідження. Становлення теорії соціального захисту населення на початку ринкових перетворень в Україні відбувалось досить повільно, під впливом змін у практиці господарювання. Так, у 1993 р. набувають поширення трактування системи

соціального захисту як державного захисту населення від інфляційних коливань (включно з індексацією поточних рахунків, вкладів населення, що були накопичені громадянами України ще за часів Радянського Союзу). На це акцентував увагу Р.Й.Куницький [6, с. 176]. Водночас такі заходи, поряд із встановленням мінімальної заробітної плати у розмірі не нижчому від рівня межі малозабезпеченості, з поступовим наближенням її (в міру відновлення і стабілізації виробництва) до вартісної величини мінімального споживчого бюджету [7, с. 175], відносяться до системи державних гарантій, а не до системи соціального захисту населення в його класичному розумінні.

В аспекті практичної спрямованості розглядала соціальний захист населення О.Ю.Єрмоловська. Роль держави у впровадженні дієвої соціальної політики, на її думку, полягала у затвердженні розміру мінімального прожиткового рівня та мінімальної заробітної плати [4, с. 126]. Водночас, обмеження системи соціального захисту населення тільки цими напрямками комплексно не розкривало сутності проблеми.

Починаючи з другої половини 1990-х років предмет дослідження ролі держави та функцій системи соціального захисту населення в українській економічній літературі суттєво розширюється. Так, як зазначала О.І.Скомарохова, сутність соціального захисту економічно активного населення починає розглядатись як багаторівнева, ієрархічно організована система заходів, спрямованих на мінімізацію соціальної напруги, соціальних конфліктів і суперечностей у суспільстві. Мета цих заходів – вирівняти демографічну ситуацію та забезпечити ефективний розвиток національної економіки в перехідний період [20, с. 95].

Особливу увагу О.І.Скомарохова приділяла ролі держави в системі соціального захисту економічно активного населення. Так, до функцій держави автор відносила: забезпечення системи ефективною зайнятістю відповідно до якісних характеристик робочої сили; реформування системи оплати праці; вдосконалення податкової політики; сприяння високій професійній та соціальній мобільності; покращання системи професійної підготовки та перепідготовки кадрів тощо [19, с. 199–200]. Ці доробки стосувалися аналізу державної політики соціального захисту економічно активного населення, а соціальний захист непрацездатного населення, переважно, залишався поза увагою автора.

В середині 90-х рр. ХХ ст. значний внесок у розвиток теорії соціального захисту населення зробила О.Ф.Новікова. Розглядаючи проблему соціального захисту населення як стратегічне питання, у

своїх роботах автор використовує термін «соціальна безпека». Забезпечення державою соціальної безпеки країни О.Ф.Новікова розглядала в контексті національної безпеки країни, а особливу увагу приділяла питанням удосконалення соціально-трудових відносин. Вона зазначала, що основними пріоритетами соціальної політики за умов ринкових перетворень в Україні мають стати: підвищення рівня життя населення; забезпечення охорони здоров'я населення; протистояння руйнації трудового потенціалу країни; посилення державної боротьби зі злочинністю; забезпечення безпеки особи і сім'ї; контроль за майновою диференціацією між громадянами країни; створення умов для формування громадянського суспільства в Україні тощо [24, с. 10–11].

Роль держави в системі регулювання соціальної безпеки, за визначенням О.Ф.Новікової, особливої ваги набуває у процесі вдосконалення соціально-трудових відносин. Насамперед йдеться про законодавче забезпечення прав, гарантій і свобод у сфері праці, про чітку конкретизацію прав й обов'язків працівників та роботодавців; демократизацію соціально-трудових відносин. Для вирішення комплексу цих питань, на думку автора, необхідно прийняти закон «Про соціальне партнерство», що сприяло б забезпеченню дієвих, врівноважених відносин між працедавцями, робітниками та профспілками [15, с. 103–104].

Отже, на початковому етапі трансформаційних перетворень, в процесі дослідження проблем соціального захисту населення, українські економісти переважно робили акценти на вдосконаленні системи соціально-трудових відносин. Це пояснюється великою актуальністю для першої половини 90-х років ХХ ст. питання щодо соціального захисту саме працездатного населення. Для даного періоду характерними стали невіплати заробітної плати, вимушені неоплачувані відпустки, високий рівень безробіття, неконтрольовані міграційні процеси економічно-активного населення тощо.

За умов розвинутої ринкової економіки роль держави в забезпеченні соціального захисту населення, як свідчить світовий досвід господарювання, насамперед полягає у дотриманні рекомендацій МОП щодо умов надання соціальної допомоги (Конвенція МОП № 102 (1952 р.)), де йдеться про наступне: допомога за безробіттям, за віком, за інвалідністю, у випадку втрати годувальника, надання медичної допомоги та у зв'язку з хворобою; сімейна допомога та у випадку народження дитини. Ці заходи, як правило, реалізуються за допомогою «Державних програм соціального захисту». В кожній країні розміри виплат за соціальними програмами (і програмами

соціального захисту) залежать від ступеня економічного розвитку країни, її соціальної політики, обраних пріоритетів та економічного циклу. Нижньою межею державної допомоги є соціальний (або ж фізіологічний прожитковий мінімум, який встановлює кожна країна, виходячи з національного рівня економічного розвитку, менталітету і традицій нації). Набагато важче встановлюється верхня межа соціальних виплат, оскільки витрати на соціальний захист можуть обмежити нагромадження та, як наслідок, обмежити темпи економічного зростання країни у майбутньому. Про це, зокрема, писала С.В.Сіденко [18, с. 68–69].

Починаючи з кінця 1990-х років в Україні спостерігаються певні ознаки виходу з економічної кризи: зростають темпи виробництва, поживається економічна кон'юнктура, зростають доходи працюючого населення. Водночас у цей період залишається незмінною система пенсійного забезпечення України. Стабільно низькі доходи пенсіонерів ставили під сумнів віру людей у переваги ринкової економіки та соціальну спрямованість трансформаційних перетворень в Україні. За таких обставин уже на рубежі ХХ–ХХІ ст. стає зрозумілим, що діюча система пенсійного забезпечення в Україні не могла залишатися незмінною. Демографічна криза, старіння населення та зростання співвідношення кількості пенсіонерів на одну працюючу особу актуалізувало питання про необхідність реформування соціального захисту пенсіонерів. На офіційному рівні виникає концепція організації трирівневої системи пенсійного забезпечення, побудованої на принципах соціального та індивідуального страхування. Це дозволяло забезпечити більшу соціальну захищеність людей похилого віку завдяки диверсифікації джерел формування пенсійних виплат.

Дослідженню питань реформування системи пенсійного забезпечення в Україні приділяли увагу багато вітчизняних вчених. Так, в своїх працях О.М.Хмелевська стверджувала, що держава насамперед повинна вдосконалити управління солідарною системою з метою підвищення ефективності та надійності її функціонування. Всі функції щодо призначення й виплати трудових пенсій після запровадження персоніфікованого обліку платежів мали належати Пенсійному фонду України (ПФУ). На думку автора, доцільно було б створити наглядову раду на основі трипартизму за діяльністю ПФУ (з метою гарантій щодо цільового використання коштів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування) [27, с. 92–93].

Питання визначення напрямів реформування системи пенсійного забезпечення в Україні порушували у своїх працях цілий ряд українських вчених. Поступово проблема дієвого пенсійного забезпечення

почала розглядатись у контексті становлення соціального ринкового господарства як кінцевої мети ринкових реформ в Україні. На цьому, зокрема, акцентував увагу В.В.Сокуренко. Він пропонував ліквідувати практику зрівнялівки та максимально задіяти механізми диференціації рівнів пенсійного забезпечення залежно від трудового стажу, розмірів заробітної плати та участі особи в системі пенсійного страхування [21, с. 115–116]. Проблематика вдосконалення системи пенсійного забезпечення в Україні у контексті людського розвитку детально висвітлювалась у працях фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України – Е.М.Лібанової, О.В.Макарової та інших вчених [8, с. 115–116].

В українській економічній літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст. поступово набуває поширення теза про те, що різні аспекти системи соціального захисту населення є складовими єдиної системи інституційних реформ, що незмінно супроводжують трансформаційні перетворення ринкової економіки.

Застосування методології інституціоналізму в процесі дослідження сутності соціального захисту населення дозволило українським вченим суттєво розширити науковий аналіз, комплексно висвітлити всі складові цієї проблеми. В руслі інституційного підходу починається розгляд ролі державних та недержавних інституцій соціального захисту. Так, аналізуючи соціальний захист економічно активного населення, О.М.Непомнящий класифікує форми соціального захисту на державні та приватно-суспільні. До державних форм автор відносить: соціальний захист права на працю; захист мінімальних норм доходів; підготовку й перепідготовку працівників у державних ВНЗ і організаціях; державну інформацію про стан ринку праці та його моніторинг; державну податкову політику як стимулятор збільшення зайнятості; державні служби зайнятості; участь у трипартизмі. До приватно-суспільних форм соціального захисту економічно активного населення, на думку О.М.Непомнящого, належать: зобов'язання фірми у сфері зайнятості (тобто соціальна відповідальність бізнесу); дотримання умов колективного договору у сфері оплати праці; підготовка та перепідготовка працівників у приватних вищих навчальних закладах (ВНЗ); інформація про стан ринку праці через приватні агентства і засоби масової інформації (ЗМІ); позабюджетні благодійні фонди й фонди соціального страхування у фірмах; недержавні біржі праці та біржі з працевлаштування; профспілковий рух тощо [13, с. 70–71]. Особливу увагу О.М.Непомнящий приділяв аналізу соціальних ризиків, дія яких і викликає необхідність соціального захисту. Підкреслював необхідність досягнення соціального

партнерства між працедавцями та робітниками. Тільки держава, на думку автора, може створити ефективні механізми узгодження економічних інтересів, забезпечити захист всіх форм власності та соціальний захист найманих працівників [14, с. 11–12].

Застосування методології інституціоналізму дозволило розглянути різноманітні аспекти проблеми теорії соціального захисту населення за умов трансформаційної економіки. Так, нові аспекти дослідження (а саме – урахування регіональних особливостей) висвітлювала у своїх працях Г.А.Пікалова. В центрі її досліджень – аналіз соціальних ризиків та відповідний їм рівень соціального захисту населення в Донецькій області (з урахуванням впливу специфіки виробничо-територіальної структури регіону). Заслуговує на увагу авторська класифікація принципів побудови системи соціального захисту населення України, серед яких: формування системи соціальних гарантій на основі соціальних нормативів; забезпеченість реалізації законодавчо закріплених соціальних гарантій, прав і свобод; ресурсне забезпечення системи соціального захисту; адресний і диференційований підхід до соціального захисту населення; гнучкість і динамізм; соціальне партнерство тощо [16, с. 10–11].

Важливим внеском у теорію соціального захисту населення, на нашу думку, є висвітлення питань щодо ресурсного забезпечення системи соціального захисту в Україні. Так, Г.А.Пікалова зазначала, що основна частка надходжень у фонди соціального страхування припадає на роботодавців і працівників, а затягування реформування системи оподаткування, пенсійного забезпечення та медичного страхування гальмує розвиток нових форм соціального страхування і значно збільшує потенційні бюджетні асигнування на потреби соціального захисту. Для розв'язання даної проблеми Г.А.Пікалова пропонувала створити автономні самостійні фонди державного соціального страхування. Ці фонди мали діяти на принципах адресності соціального захисту, забезпечувати індивідуалізацію внесків застрахованих громадян, що дозволяло встановити залежність розміру соціальної допомоги від розміру сплачених внесків і страхового стажу, й у такий спосіб уникнути зрівнялівки у соціальному захисті населення [17, с. 255–256].

Проблема дієвості фондів державного соціального страхування безпосередньо пов'язана з питаннями інституційного забезпечення функціонування системи соціального захисту населення за умов ринкової економіки. Невід'ємною складовою цієї проблеми стає розробка та впровадження державних соціальних програм. Ці питання перебували у центрі наукових досліджень О.В.Макарової, яка розглядала

соціальні програми як дієвий інструмент державного регулювання соціальної сфери. Автор запропонувала власну систему критеріїв та індикаторів, що дають змогу оцінити соціальну спрямованість бюджетної політики [11, с. 159–160]. На основі розробленої О.В.Макаровою методики, із застосуванням даних демографічної, соціальної та економічної статистики, нею було здійснено вартісну оцінку можливих втрат демографічного та економічного потенціалу за різними варіантами впровадження державних соціальних програм. Метою соціальних програм за системним підходом, на думку О.В.Макарової, є покращання рівня (та якості) життя населення (а також рівня життя окремих груп населення).

О.В.Макарова обґрунтувала також напрями реформування існуючої в Україні системи соціального захисту. Зокрема, йшлося про перехід до переважно адресного призначення частини соціальних допомог, відмови від їх призначення на основі приналежності до тієї або іншої соціальної групи; про раціоналізацію соціальних зобов'язань державного бюджету (зокрема, про переведення частини соціальних зобов'язань на страхові принципи фінансування); про монетизацію окремих видів соціальної допомоги, зокрема, про перехід від безготівкової форми надання субсидій та пільг до системи грошових виплат тощо [10, с. 57, 71]. В цілому ж, автор стверджував, що саме держава як основний інститут ринкової економіки має вирішальний вплив на визначення спрямованості соціальних програм та фінансове забезпечення системи соціального захисту населення [10, с. 35].

Інститут соціального захисту населення має велику кількість вимірів. Один із них – правовий аспект. Відповідно до теорії соціально-правового інституціоналізму, тільки інститут права може забезпечити дієвий розвиток тієї чи іншої ринкової структури, у тому числі й законодавчо врегулювати відносини соціального захисту. В напрямі поєднання економічних та юридичних аспектів проблеми, здійснив аналіз питань соціального захисту безробітних в Україні О.В.Басай. Він трактував сутність категорії «соціальний захист населення від безробіття» як систему організаційно-правових та економічних заходів держави, спрямованих на забезпечення соціально-економічних прав громадян з метою попередження та усунення наслідків безробіття [1, с. 229].

В руслі правового інституціоналізму О.Г.Чутчева дала визначення сутності категорії «соціальний захист» як правового інституту, що не тільки кваліфікує характер трансформаційних процесів сучасної правової системи, а й сприяє утворенню її нового елемента – соціального права [28, с. 177–178].

При дослідженні інституційно-правових аспектів державного регулювання соціального захисту населення В.Л.Стрепко особливу увагу приділив висвітленню питань правового забезпечення державного регулювання соціальних допомог в Україні (розглядаючи їх як невід'ємну складову системи соціального захисту). Допомогу за правом соціального забезпечення В.Л.Стрепко визначає як безповоротні грошові виплати, що надаються уповноваженими державою органами особам, які зазнали соціального ризику, з метою підтримки їхнього життєвого рівня за рахунок бюджетних та інших джерел соціального забезпечення [25, с. 230].

Інституційний аналіз проблем соціального захисту за умов трансформаційних перетворень національної економіки України стає дедалі популярним серед вітчизняних вчених. Розпочинається міждисциплінарне дослідження особливостей функціонування системи соціального захисту населення. «*Соціальна економіка* є новим науковим напрямом на межі двох наук – економіки і соціології, а пов'язаний він з багатьма іншими сферами діяльності – економікою праці, соціологією праці тощо. Як молода наука вона ще не має свого чіткого визначення» [23, с. 133]. Автори цитованої монографії зазначали, що соціальну економіку та систему соціального захисту населення доцільно розглядати «...як систему соціально-економічних відносин, що базується на різноманітні форм власності, підприємництва, здорової конкуренції та гарантіях соціального захисту... Соціальні гарантії, соціальний захист необхідні для послаблення негативних явищ ринкової економіки, для зміцнення рівня життя населення, в першу чергу соціально незахищених верств населення» [23, с. 134].

В монографії колективу авторів «Соціальна захищеність населення України» з позицій методології кон'юнктурно-статистичного інституціоналізму проведено узагальнення статистичних вимірювань соціальних процесів, представлено результати соціологічного опитування населення України з питань «базової захищеності населення» (проведеного наприкінці 2000 р. Держкомстатом України за фінансової підтримки МОП). Значна увага приділяється визначенню регіональних особливостей соціально-економічної захищеності населення областей України [22, с. 56–57]. З позицій методології соціально-психологічного інституціоналізму автори зазначали: «Соціальна захищеність населення виявляється через реалізацію відчуття соціальної справедливості» [22, с. 250]. Водночас стандарти та нормативи соціальної справедливості неможливо встановити інтуїтивно. А тому провідна роль у розв'язанні проблеми соціального захисту належить державі.

З позицій інституціонального аналізу проблеми трансформаційних перетворень ринкової економіки розглядав А.А.Ткач, який зазначав: «Особливо роль держави зростає в період таких глибоких соціально-економічних трансформацій суспільства, як ті, що відбуваються в Україні. Державні інститути, форми і методи їх діяльності, у тому числі економічні й соціальні функції держави, в цих умовах мають якісно змінюватись... Багатогранність цілей соціально-економічного розвитку і, відповідно, державного регулювання – головна риса сучасної економічної системи» [26, с. 227]. На думку вченого, основне навантаження на державу припадає у створенні інституційного середовища ринку та створенні «...правової бази й суспільної атмосфери, здатної забезпечити ефективне функціонування ринкової системи» [26, с. 233]. Структурні ланки системи соціального захисту населення (служби зайнятості та ін.) А.А.Ткач розглядає як невід’ємну інституційну складову існування розвинутого ринкового середовища та ринкової інфраструктури [26, с. 79].

Отже, інституційний аналіз дає уявлення про систему соціального захисту населення, як про невід’ємну складову соціальних інститутів ринкової економіки. «Соціальний інститут, залежно від типу, бере участь у підтриманні, розповсюдженні, засвоєнні обраних цінностей розвитку, виробництві потрібних ресурсів розвитку, налагодженні ефективного економічного виробництва, суспільного накопичення та вилучення з нього певних вартостей задля створення ресурсів розвитку: науки, культури, освіти, технології. Частина соціальних інститутів забезпечує бажаний і необхідний моральний і правовий порядок; здійснює соціальну мобілізацію, ... формує позитивну мотивацію колективної поведінки; здійснює соціальну стратифікацію, добровільну або насильницьку інтеграцію, координацію та кооперацію зусиль. Соціальні інститути розрізняють залежно від виконуваних ними функцій їх розташування (ієрархії) в соціальній системі та ефективності виконання функцій» [2, с. 336]. Держава, у зв’язку з цим, розглядається як найбільш могутній і ефективний інститут ринкової економіки та інструмент активізації соціального розвитку суспільства за умов ринку.

Кінцевим критерієм ефективного функціонування інституту соціального захисту населення є людський розвиток та примноження людського капіталу. Про це йдеться у щорічних науково-аналітичних доповідях «Людський розвиток в Україні», які готує колектив вчених Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України. Загальний стан людського розвитку оцінюється за допомогою аналізу матеріального становища населення, рівня освіти, тривалості життя та

охорони здоров'я; аналізу умов та безпеки праці; стану системи соціального захисту населення країни в цілому [8].

Варто зазначити, що в працях українських вчених, присвячених аналізу людського капіталу, провідною є ідея про те, що «...людський капітал піддається не лише фізичному та моральному зносу, але й здатен накопичуватися і збільшуватися» [12, с. 107]. В.В.Близнюк з цього приводу пише: «Теорія людського капіталу дає змогу не тільки інакше підходити до ролі людини в суспільно-виробничих відносинах, а приділяти більшу увагу зростаючому значенню інтелектуальної діяльності і неречовому нагромадженню для всього відтворення суспільного життя» [12, с. 105]. Отже, в контексті інституційного аналізу, питання соціального захисту населення слід розглядати як невід'ємну складову теорії людського розвитку, чинник соціальної стабілізації та економічного зростання.

Висновки. Становлення теорії соціального захисту населення на початку трансформаційного періоду ринкових перетворень в Україні відбувалось досить повільно, з урахуванням зміни тенденцій практики господарювання. На початку 1990-х років в українській економічній літературі увага приділялася насамперед тим аспектам соціальних проблем, які були викликані впровадженням «шокової терапії» та непередбаченою лібералізацією економіки. Особливої актуальності в цей період набувають: забезпечення державою соціального захисту працездатного населення; централізоване встановлення розміру мінімального прожиткового рівня, мінімальної заробітної плати, межі малозабезпеченості; вирішення проблем індексації поточних рахунків та вкладів населення тощо.

Із другої половини 1990-х років інститут соціального захисту населення починає розглядатись як багаторівнева, ієрархічно-організована система, що органічно поєднує в собі заходи, зорієнтовані на мінімізацію соціальної напруги у суспільстві через активізацію соціального страхування, соціальної допомоги та соціальних послуг, організацію виплат, що фінансуються за рахунок держави зі збереженням ринкових принципів організації соціального захисту (накопичувальних та страхових форм її існування). Метою існування інституту соціального захисту населення проголошується захист незахищених верств населення (у тому числі й непрацездатного), протистояння руйнації трудового потенціалу країни, гарантування безпеки особи й сім'ї, контроль за майновою диференціацією тощо. Формування дієздатної системи соціального захисту починає розглядатись як невід'ємна складова формування громадянського суспільства в Україні.

В українській економічній літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст. питання, пов'язані із сутністю соціального захисту населення, поступово починають розглядатись у руслі інституціональних досліджень. Це дозволяє комплексно врахувати зв'язки між економікою, правом, соціологією, психологією, політологією, теорією державного управління тощо та суттєво розширює спектр наукового аналізу проблеми. Так, в контексті соціально-психологічного та кон'юнктурно-статистичного інституціоналізму в українській економічній літературі набуває поширення теза, що критерієм ефективності функціонування системи соціального захисту населення є вирівнювання демографічної ситуації, людський розвиток та примноження людського капіталу. В контексті правового інституціоналізму нові трактування змісту права на соціальний захист та юридичні механізми його реалізації поступово визначають тенденції подальшої еволюції правової системи країни, сприяють утворенню її нового елементу – соціального права.

В українській економічній літературі початку ХХІ ст. широкого розповсюдження набуває теза про те, що тільки держава може виступити організуючим і координуючим інститутом, здатним на практиці реалізувати концепцію соціального партнерства (у тому числі – у площині соціального захисту працюючого населення та осіб пенсійного віку). Лише за допомогою держави можна досягти становлення в Україні соціально-орієнтованого ринкового господарства. Утверджується положення, що система соціального захисту населення є невід'ємною складовою інституційних реформ, умовою успішної реалізації комплексних трансформаційних перетворень ринкової економіки.

В статтє представлена еволюция взглядов украинских ученых на сущность института социальной защиты населения на рубеже ХХ–ХХІ ст. В русле теорий социально-психологического и правового институционализма освещаются особенности формирования комплексного подхода к анализу системы социальной защиты населения в украинской экономической литературе, исследована роль института государства в этом процессе.

Ключевые слова: *институциональное обеспечение рыночных реформ, социальные институты, социальная защита.*

1. *Басай О.В.* Реформа управління у сфері соціального захисту безробітних // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Одеса: Юрид. літ., 2001. – С. 227–231.

2. *Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П.* Соціальний розвиток: Навч. посіб. – К., Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 484 с.
3. *Державотворчий процес в Україні 1991–2006* / Ред. колегія: В.А.Смолій, В.М.Геєць, Г.В.Касьянов та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – 910 с.
4. *Ермоловская О.Ю.* Социальная защита населения: вопросы, поднятые реформы // Проблемы изучения экономической теории, макро- и микроэкономики: Тезисы докл. междунар. науч.-практ. конф. (16–17 октября 1994 г.) – Харьков: ХАИ, 1994. – С. 126–128.
5. *Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований* / Под ред. А.А.Гриценко. – Харьков: Форт, 2008. – 928 с.
6. *Куницький Р.Й.* Соціальна захищеність і власність // Криза економіки України та можливості виходу з неї: Тези доп. та повідомл. на Всеукр. наук.-теорет. конф. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 175–176.
7. *Куницький Р.Й.* Соціальний захист працездатного населення в умовах переходу до ринку // Криза економіки України та можливості виходу з неї: Тези доп. та повідомл. на Всеукр. наук.-теорет. конф. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 174–175.
8. *Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій* / За ред. Е.М.Лібанової. – К.: Ін-т демогр. та соц. досл. НАНУ, Держкомстат України, 2006. – 356 с.
9. *Майбутнє України: стратегія поступу* / І.О.Александров, О.І.Амоша, В.П.Антонюк та ін. – Донецьк: Юго-Восток, 2008. – 304 с.
10. *Макарова О.В.* Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки. – К.: Ліра, 2004. – 328 с.
11. *Макарова О.В.* Застосування інтегрального індексу людського розвитку для формування регіональної соціальної політики // Соц.-экон. аспекты промышл. политики. – Донецк: ИЭП НАНУ, 2002. – С. 158–164.
12. *Моделі ендогенного зростання економіки України* / За ред. М.І.Скрипниченко. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2007. – 576 с.
13. *Непомнящий А.М.* Социальная защита экономически активного населения в транзитивном обществе: значение и классификация форм // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – Економічна серія. – 2002. – № 564. – С. 69–74.
14. *Непомнящий А.М.* Социальные риски в системе социальной защиты населения (теоретический анализ) // Социальная экономика. – Харьков. – 2002. – № 1–2. – С. 9–21.
15. *Новікова О.Ф.* Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення. – Донецьк: ІЕП НАНУ, 1997. – 460 с.
16. *Пикалова Г.А.* Методические основы формирования системы социальной защиты в переходной экономике Украины. – Донецк: ООО «Лебедь», 2002. – 20 с.
17. *Пикалова Г.А.* Модель совершенствования организационно-экономического механизма социального страхования // Регіональні перспективи. – 2002. – № 3–4. – С. 254–256.
18. *Сіденко С.В.* Гуманітарний капітал в стратегії посткомуністичних перетворень // Політична думка. – 1999. – № 2. – С. 61–70.

19. *Скомарохова О.І.* Система пріоритетів і соціальних індикаторів регулювання зайнятості в Україні // Зайнятість та ринок праці: Міжвід. наук. зб. – Вип. 6. – Київ, 1998. – С. 199–206.
20. *Скомарохова О.І.* Соціальна політика та демографічна ситуація // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. стат. молод. учених. – Вип. 3 / Наук. ред. І.К.Бондар. – Київ, 1997. – С. 90–95.
21. *Сокурєнко В.В.* Концепція соціальної держави // Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Вид-во Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – № 1. – С. 108–117.
22. *Соціальна захищеність населення України* / О.Ф.Новікова, О.Г.Осауленко, І.В.Калачова та ін. – Донецьк; Київ: ІЕП НАНУ, Держкомстат України, 2001. – 360 с.
23. *Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи* / С.І.Бандур, Т.А.Заяць, В.І.Куценко та ін. / За заг. ред. Б.М.Данилишина. – Черкаси: Брама – Україна, 2006. – 620 с.
24. *Социальные проблемы: оценка и пути решения.* – Кн. 1: Социальная защита трудящихся / О.Ф.Новікова, А.И.Амоша, И.Н.Новак и др. – К.: Наук. думка, 1995. – 326 с.
25. *Стрепко В.Л.* Організаційно-правові форми реалізації права на соціальні допомоги // Науковий вісник Львівського юридичного інституту МВС України. – Вип. 3 / Голов. ред. В.Л.Ортинський. – Львів: Львів. юрид. ін-т МВС України, 2004. – С. 223–232.
26. *Ткач А.А.* Інституціональні основи ринкової інфраструктури. – К.: Об'єдн. ін-т економіки НАНУ, 2005. – 295 с.
27. *Хмелевська О.М.* Пенсійне забезпечення: недоліки існуючої системи та необхідність реформування // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. стат. молод. учених. – Вип. 6 / Наук. ред. І.К.Бондар. – Київ, 1998. – С. 88–94.
28. *Чутчева О.Г.* Социальная деятельность государственно-организованного общества как объект правового регулирования // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Зб. наук. праць. – № 3. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т, 2002. – С. 175–182.

Одержано 30.10.2008.